

Milan Kangrga

ETIKA ILI REVOLUCIJA

Nolit, Beograd 1984.

Svaka rečenica stavljena na papir nosi svoju tegobu. Svaki je sud u sebi razlomljen na ono sigurno/evidentno i ono naslućujuće. Svaka je prosudba samoprosudba. Kritička valorizacija filozofskog rada, u onom omjeru u kojem se pokušava ustanoviti »objektivnom«, skoro da je besmislena. Utoliko je poželjnija.

Onako kako je duši teško motriti sebe samu (Aristotel) isto je tako teško prosuđivati misao uz koju se odrasta. Shvatiti temeljne probleme odnosa etike i revolucije znači razlučiti sebe od jednog mogućeg shvaćanja koje bi trebalo biti zaokruženo i cjelovito.

1728 Izlog knjiga

Svaki odabir je samoodabir: potertati najvrednije, ukazati na omaške, odabrati nesretna mjesta, hladnokrvno analizirati žuč i patos ili patetično izricati (nepromišljene) sudove... Na koji način govoriti o knjizi sastavljenoj uglavnom od predavanja na kojima se godinama tkala ljubav prema ovakvom pokušaju produbljenog mišljenja i, naravno, idealizmu. Da li nas je tkanje naučilo prosuđiti i da li penelopin rad filozofa može podnijeti paranje poradi eventualno doradenijeg kroja?

Pretpostavka da se išta suvislo kaže o filozofskom djelu jest razumijevanje tog djela. Razumjeti u potpunosti moguće je pak samo zaokruženo, koncizno, ili pak do te mjere živo i iskustveno pisano djelo koje onda duh bez većih poteškoća apsorбира. Djelo Milana Kangrga, *Etika ili revolucija*, a onda slobodno možemo reći i Kangrgina cjelokupna filozofska pozicija, stoji u znaku jedne čudne proturječnosti: riječ je o najdubljoj (u jugoslavenskom prostoru), ali ne i zaokruženoj i neproturječnoj koncepciji; riječ je o briljantnom mozaiku studija o njemačkom idealizmu, čiji šavovi katkad popuštaju pod teretom intencije njihova povezivanja.

Početak je uvijek različito označavan U skladu s intencijom, početak je morao sadržavati ono bitno. Tako je u Hegelovoj filozofiji početak inauguirao cjelinu i završetak. U skladu s Marxovim obrtanjem odnosa misli i zbilje, u Kangrginoj misli početak postaje »duhovno misaoni početak revolucije kao revolucije«, a to je — Imanuel Kant.

Traganje za početkom revolucije Kangrga određuje kao »traganje za samorefleksijom jednog revolucionarnog realnog zbivanja«. Za početak početno pitanje: Da li je to refleksija već izvršene političke revolucije, ili duhovna inspiracija moguće, ali onda još uvijek ne i realno egzistirajuće revolucije?

Iz uvoda i samog podnaslova knjige vidljivo je da se stvar postavlja tako da je riječ o jednoj teoriji duhovnih pretpostavki (prije svega misaonih) o mogućoj, ali već i djelatnoj, i imenovanoj — komunističkoj revoluciji, koja opet, s druge strane, uopće ne uzima u obzir aspekt realno političkog komunističkog pokreta, već dakle ustanovljuje duhovni komunistički pokret koji bi opet trebao biti djelatna, zbiljski, ali je zbiljski samo

u obliku Hegelove umnosti. Revolucija je u bitnom, ustvrđuje Kangrga, »REVOLUCIJA U DUHU I DUHA SAMOGA«.

Ako ignoriramo nespretnosti sadržane u tezi, jer iz navedenog proizilazi da je Kantova misao, koja je sama revolucionarna (koja je u duhu i koja je duh sam), da je ona zapravo kao revolucija sama isto tako ono što je u samoj srži revolucije kao njezin početak (str. 102) — onda se ipak moramo pitati što je to »revolucija duha samoga« i koji je njen odnos spram »zbiljske revolucije«. Koja je to zbiljska revolucija koja je i komunistička, i koja je istovremeno različita od oficijelnog komunističkog pokreta?

Idejom »samorefleksije jednog revolucionarnog realnog zbivanja«, Kangrga je, jednim spekulativnim misaonim potezom, stavio svog čitatelja u okvire revolucionarnog zbivanja. Niti možemo razumjeti revoluciju, niti sebe ukoliko ne pristanemo bar na mogućnost da se kroz nas samospoznaje jedan takav apsolut kao što je revolucija.

S Kantovim obratom, njegovom idejom proizvodnja predmeta, s umom kao odredbenim razlogom ljudske volje koji predstavlja mogućnost započinjanja jednog drugačijeg, ne više prirodnog kauzaliteta, s tom kangrgijanski interpretiranom spontanostu — započinje, po Kangrgi, izgradnja bitno ljudskog svijeta. Utoliko što je od sada misao bitno okrenuta uspostavljanju ljudskog svijeta, kauzaliteta iz slobode, utoliko dakle što se pokazalo da se i ne treba prodirati do onog jest ili biti (zato što su zapravo i jest i biti proizvedeni), utoliko po Kangrgi više nije moguća nikakva metafizika. Kantovo osamostaljenje etike i njeno dokidanje, okrenutost idealizma uspostavljanju ljudskog svijeta, onemogućava metafizičku misao o vječnoj biti ili vječnom biti onog što jest.

Revolucionarno uspostavljanje čovjeka čovjekom i svijeta ljudskim, kao povijesno događanje, morali bismo dakle, slijedeći Kangrgu, razumjeti kao »povijesno duhovni prevrat najvišeg ranga« (str. 98). Revolucija je, filozofska shema se ponavlja, supstancija koja izmiruje dualističnost teorije i prakse, materije i duha, prirode i slobode. Apsolutnost apsoluta preselila se u apsolutnost prevrata. Samospoznaja apsoluta kroz čovjeka kao medij djelatnosti duha evoluirala je do

Izlog knjiga 1729

samorefleksije revolucije kao prevrata najvišeg ranga, od koje onda sve započinje.

Revolucija kao »produkcija i reprodukcija (dakle ujedno očovječenje i osmišljenje) vlastitog života i svijeta« (str. 98) ima dakle svoje bestemeljno ishodište u Kantovu ustanovljenju *akta spontanosti* kojim razum od odredbi/kategorija stvara predmet. Kantovo saznanje koje je prvenstveno mišljeno na razini mišljenja o mogućnosti spoznaje, o našoj spoznajnoj aparaturi — Kangrga interpretira tako da mu daje značenje početka povijesti.

Treba propitati: Ako je spontanitet na djelu u svakom činu spoznaje, nije li on na djelu i u činu pretkantovskog, dakle metafizičkog mišljenja? Ne treba li distingvirati ono što je na djelu od svijesti o onom što je na djelu? Ako je nešto izašlo na vidjelo s Kantom, to ne može značiti da toga (čovjeka, revolucije, svijeta...) nije bilo prije Kanta. Ne govori li Kangrga (na 100. str.) o proizvodilačko-stvaralačkoj aktivnosti onog ja kao revolucionarnoj aktivnosti? Da li smo dakle revolucionarni u aktu spontanosti, ili smo revolucionarni jer imamo filozofsku misao koja je revolucionarna?

*

Centralno pitanje koje se nameće Kangrginom knjigom jest pitanje odnosa marksizma prema spekulaciji. Područje njihova sučeljavanja je područje destruiranja znanstveno-disciplinarnog, odnosno etičkog. Pokušat ćemo eksplicitirati neka mjesta koja iznose na vidjelo problematičnost parenja marksizma sa spekulacijom.

Prije svega treba imati u vidu da je tu na djelu pokušaj uspostavljanja marksizma s »idealističkim licem«, gdje onda, naravno, mora biti propitana mogućnost njihove produktivne sinteze u samoj metodi, a ne samo u podudarnosti rezultata. Idealističnost marksističkog lica mora dokazati mogućnost svoje metodičnosti. Može li, konkretno kazano, marksizam biti spekulativan i može li spekulacija biti marksističkom metodom? Čime, dakle, rezultira ovaj pokušaj izmirenja najviših dometa spekulativne filozofije idealizma i marksističkog pristupa revolucioniranju zbilje? Kako se taj problem postavlja s autorom?

Kao i u »Etičkom problemu u djelu Karla Marksa« etičko-moralno, odnosno — etika, shvaćaju se kao ono ideološko. Uzmimo formulacije iz *Etike i revolucije*: »I utoliko, s druge strane inzistiranje na etici KAO etici znači upravo, u svojoj biti, zahtjev za ostajanjem u okvirima klasnog društva, tako da se onda na tim pretpostavkama ono etičko-moralno stalno iznova pojavljuje i potvrđuje, i tako obnavlja kao puko ideološko« (str. 23) ili; »Etika se tu naime svagda javlja kao samorefleksija moralnog fenomena, tj. kao (ideološko) samosvješćivanje njegova smisla i (društveno-ljudskog) pa i klasno-političkog značenja i uloge« (str. 24)

Tu valja primijetiti slijedeće: Ukoliko se marksističkim instrumentiranjem kritike etičko-moralnog kao ideološkog hoće prići odnosu etike i revolucije, onda to implicira nešto više od osnovne postavke. Naime, to da je etičko-moralno ono ideološko i da ono ostaje u funkciji apologije postojećih, klasnih, izrabljivačkih, neljudskih, itd. odnosa, nadaje, čini nam se, nužnost daljeg i dubljeg provođenja tog pristupa materijalu, dakle kroz čitavo djelo. Ukoliko se, naime, prihvatiti temeljna pretpostavka o ideološnosti etičko-moralnog, čini se doista nužnim i neminovnim preći u analizu upravo onih društvenih, proizvodnih odnosa koji ideološkošću morala, umjetnosti, filozofije, prava itd. betoniraju postojeće stanje. Ukoliko dakle etičko-moralno treba kritizirati kao ideološki refleks, onda analizu treba ustrojiti u smjeru demistificiranja ekonomske, itd. zbilje koja proizvodi te reflekske. Autor ne ide tim putem. Štoviše, moralno se ne promatra uvijek kao ideološki refleks, nego i kao entitet koji ima svoju povijest i kojeg zapravo, u njegovoj pravoj širini i značenju, tek treba uspostaviti. Na razini metode problem glasi: Ne priznaje se oprečnost Marxove kritičke negacije spekulacije (njegovog upućivanja na empiriju, proizvodne odnose, »proizvodnju života«) i spekulativne idealističke metode koja tek deduciranjem iz ideje dolazi do realiteta. Pokušajmo to pokazati na nekim primjerima.

Autor ne razlučuje dosljedno etičko, etičko-moralno i sam moral. Proturječnost metode već je ovdje evidentna. Ako naime autor suprotstavlja etiku (kao re-

fleksiju morala) kao ono ideološko nasuproć moralu koji je, kako sam autor kaže, »konstanta ljudskoga«, »neugasiva indignacija nad postojećim kao još — ne ljudskim« ili kao »značajnu instancu ljudske subjektivnosti i unutrašnjosti« — onda on izlazi iz sfere marksističke kritike morala kao ideološkog refleksa postojećih odnosa proizvodnje, tj. on napušta Marxovu metodu kritike ideologije. Jer, mora se pripomenuti, Marx nije ni mislio da je samo etika ideološki refleks — upravo je *moral*, dakle *moralna svijest*, uz »religiju, metafiziku i ostale ideologije« i adekvatne oblike svijesti, ono što ne može »zadržati privid svoje samostalnosti«. Prihvaća se, dakle, načelni stav o kritici etičko-moralnog kao ideološkog, ali se on zadržava samo na dokidanju discipliniranog pristupa problematiki morala. Da li se rješenje nalazi u problematiziranju »ozbiljne etike«?

S Blochom Kangrga ustvrđuje da »moralni kolektiv dobiva smisao tek u besklasnom društvu...« Ozbiljenjem dakle etičko-moralno gubi karakter puke postularnosti. Moralno ima svoje razrješenje u besklasnom. Na razini metode pitanje glasi: Da li se do besklasnog društva dolazi dokidanjem postularnosti etičkog principa ili klasnom borbom? Da li misao koja etičko proglašava ideološkim treba ići smjerom razmišljanja o postularnosti etičkog principa u besklasnom društvu ili smjerom promišljanja mogućnosti uspostavljanja takvog društva?

Na koji pak način ono etičko-moralno postaje zbiljskim? Autor odgovara interpretirajući Hegela: »Odjelovljenje kao ozbiljenje moralnosti povlači za sobom i ukidanje etike. Etika dakle prerasta u revoluciju odjelovljenjem, odnosno, do ozbiljenja etičko-moralnog dolazi odjelovljenjem moralnog. Neka bude samo naznačeno: Odjelovljenje subjektivnosti za Hegela već je izvršeno u običajnosti. Uzeti odjelovljenje kao pretpostavku prerasanja etike u revoluciju, znači onda i nužno reinterpretirati Hegelovu običajnost.

Proturječnost Kangrgine marksističko-idealističke metode može se pokazati i na primjeru autorovog shvaćanja »evropskog«. Kada naime Kangrga objašnjava osnovni poticaj za rad na djelu, konstatira se upotreba i zadatak »da se ponovo izbori nivo evropskog duha«. Na-

meće se niz pitanja: što je to evropski duh, gdje je prisutan, na koji je način djelatna i koji su kriteriji za razlikovanje prisutnosti odnosno neprisućnosti nečega na razini evropskog duha? Pri tom jedna ograda: Pitanje proizlazi iz misaonog horizonta koji Kangrga sam zastupa. Da je riječ samo o idealizmu, da se govori npr. o Hegelovom shvaćanju duha ili slično, pitanja bi bila izlišna. Budući da međutim sam autor inzistira na marksizmu, proturječnost metoda nameće ova pitanja.

Autor se ograđuje od teze koja evropski duh poistovjećuje s racionalitetom kapitalističkog proizvodnja viška vrijednosti ili s kapitalističkim »ekonomsko-političko-materijalnim eksploatiranjem skog duha razlikuje se pravi evropski duh prijevom istinski. Perpetuiranje kapitalističkog načina proizvodnje, »taj postojeći, otuđeni, postvareni, klasni, izrabljivački, ugnjetački, neljudski svijet proizvodnje kao rada, dakle, (moderno) produkcije kao viška vrijednosti, kao profita« autor smatra nečim što odgovara stanovitju metafizike. Tako ono moderno (s Marxom čak, u odnosu na feudalizam, revolucionarno) odlazi s Kangrgom u metafiziku (dakle prije Kanta). Ono što je također evropsko i što umnogome i bitno određuje evropskog čovjeka, postaje s Kangrgom evropski duh koji nije istinski. Tim nepriznavanjem prožetosti evropskog čovjeka, misli, zbilje... kapitalističkim načinom proizvodnje i proizvodnih odnosa, te deduciranjem istinskog duha iz idealističke ideje, Kangrga svoje analize vodi u područje na kojem bi trebao biti kritiziran onim na što se u početku poziva. Da je dakle razvio najavljenju metodičku okosnicu, Kangrga bi morao po tom principu kritizirati i svoje sopstvene teze.

Pokušat ću na još jednom, po našem mišljenju bitnom problemu ukazati na proturječnost Kangrgine pozicije. Odabiremo »moderne pojame prakse koji bi po intenciji trebao imati jedno od centralnih mjesta u interpretaciji, a koji je u ovoj knjizi samo u obrisima najavljen. U skladu s Kangrginim reinterpretiranjem filozofskih kategorija s kojim, uslijed samosvjesne razine postignute s Kantom, svijest nije samo svijet kao ono izvanjsko, okoliš, danost; u kojemu bitak

Izlog knjiga 1731

nije dan nego proizveden, u kojemu vrijeme nije puko vrijeme, itd., isto tako ni praksa nije ono što se mislilo u antičkoj filozofiji. Novi pojam prakse pojavljuje se kao jedinstvo »četiriju starogrčkih elemenata: POIESIS, PRAXIS, THEORIA, THEORIA« (str. 175). U traganju za idealističkim jedinstvom misli i zbilje, Milan Kangrga, fichteanski, u »Tathandlungu« nalazi nagovještaj takve moderne kategorije koja izmiruje teorijsko i praktično, i na putu je onom »povijesnom« i »revolucionarnom«. Raspravljajući o modernom poimanju prakse na prvim stranicama posvećenim Fichteu, Kangrga kaže: »Tko ne učini misaoni korak od Kanta do Fichtea, tome nije dano da napusti metafiziku i zakorači u horizont revolucionarnog povijesnog događanja.« (str. 176) Nešto određenijom formulacijom piše Kangrga o problemu modernog određenja prakse u tekstu »Što je marksizam«, objavljenom u časopisu *Međunarodni radnički pokret* (br. 1/2, jul, 1983). Rezultat Kantove transcendentalne dedukcije je, upućuje Kangrga, da je predmet uopće moguć samo kao proizveden (sintetiziranjem raznolikosti osjetilnih podataka). Kangrga to podiže na razinu općeg zakona ustvrđujući da je i svijet moguć samo kao proizveden, dakle kao moj i dodaje: »Pri tomu se oni apstraktno-izvanjsko-objektivni 'realiteti' ili 'entiteti' u vidu kosmosa, fysisa i polisa pretvaraju u svijet, a pojam prakse sadrži sada i uključuje u sebi sva ona odvojena četiri momenta (praxis, poiesis, tehne i theoria) u jednom jedinstvu koje — naročito kasnije s Marksom — znači: REVOLUCIONARNO-PREVTRATNIČKO USTAVLJANJE I PROIZVOĐENJE SVOGA SVIJETA U JEDINSTVENU POVIJESNU ČINU KOJI I NIJE NIŠTA DRUGO DO REVOLUCIONARNO EGZISTIRANJE SAMO.

Na ovom mjestu nameće se sljedeće pitanje: Ako moderno poimanje prakse nije samo teorijsko, konteplativno, ako, dakle, ima svoj korelat u zbilji jer je i samo proizvod revolucionarne misli koja izmiruje teorijsko i praktično — iz ove pozicije treba pokazati na bar jedan ljudski čin koji je istovremeno i praxis, i tehne, i poiesis, i theoria — čin koji je, dodajmo i to Kangrgino određenje, u horizontu vremena, koji je, dakle, povijestan.

1732 Izlog knjiga

knjizi koja, istražujući mogućnosti uobličavanja novog lica marksizma, ne pomišlja na mogućnost razgovora s drugim (oficijelnim) interpretacijama.

Riječ je, riječju, o dubokoj i provokativnoj knjizi, koja otvara nove prostore za shvaćanje idealizma i marksizma. *Vrijeme* će pokazati da li su ove analize ipak više interpretativna osnova za nove, najavljene. Nadajmo se da će već Kangrgina knjiga *Praksa, vrijeme svijet* učiniti sva navedena pitanja nepotrebnim.

Svaka rečenica stavljena na papir nosi svoju tegobu. Najveću tegobu ipak nose rečenice ne stavljene na papir.

Sead Alić

Da se stvar ponavlja, pokazuje sljedeće pitanje: Da li moderno poimanje prakse može otkriti novi čin, novi oblik ljudske djelatnosti ili tek postaje svjestan novih dimenzija starih oblika prakse? Ako, npr., Kangrga ukazuje na poeziju, dakle-umjetnost, pitanje glasi: Nije li antička poezija, bez obzira na nepostojanje svijesti o tomu, bila jedinstvo navođenih elemenata? I zar je uopće mogla biti drugo? Ako idemo na tezu o umjetničkom životu kao razini koja svojom općenitošću nadilazi u osnovi konteplativno i zanatsko pisanje pjesama — onda se tome mora suprotstaviti pitanje: Zar ima poetskijeg od života Grka? Ali isto tako postavlja se pitanje što novoga donosi moderno poimanje prakse ako je rezultat — upućivanje na umjetnost? U čemu je razlika ovog poimanja prakse od upućivanja na romantično jedinstvo dobrog, lijepog i istinitog u umjetnosti? Nije li, nadalje, preslobodno i pomalo proizvoljno govoreno o umjetnosti, ako se nije ušlo u razmišljanje o tomu na koji to način konkretne umjetnosti mogu realizirati i u kojoj mjeri mogu realizirati jedinstvo navođenih elemenata? Ne razvija li slikarstvo vizualni aspekt i ljudsko oko više nego ga uči teoriji (Marxove teze o čulima koja postaju teoretičari ne dokazuju suprotno). Ne razvija li isto tako, npr., kiparstvo — plastični moment, osjećaj volumena, oblika više no što kultivira... opet na primjer — sluh!

Umjetnost je, posredstvom Marxove romantične zaostavštine, često nakon Marxa uzimana kao rješenje. Ako se, u ovom slučaju, umjetnost promatra u cjelini, kao ideja, ona se onda može uzeti kao realizacija praxis, tehne, theoria i poiesis. Ali svaki konkretni umjetnički akt tek participira u ideji umjetnost i razvija samo jedan aspekt. A ideja modernog poimanja prakse bila je upravo da se u revolucionarnom činu izmiruju svi ovi momenti.

Riječ je dakle o knjizi koja neće biti samo interpretacijom — ona hoće biti putokazom (»samoosvješćivanja komunističke revolucije«); riječ je o knjizi koja sa razine spekulativne filozofije ukazuje na puteve mogućeg konkretnog (jugoslavenskog) društva; također je riječ o